Peer Reviewed Referred and
UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ज्ञान विज्ञान विमुक्तये

An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

AJANTA

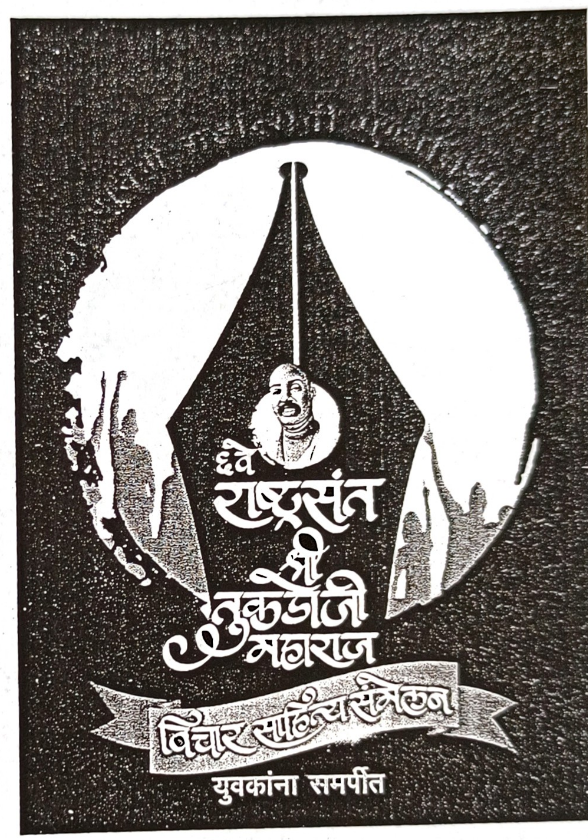

Volume - VII, Issue - IV, October - December - 2018
ISSN 2277 - 5730
Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

ENGLISH / MARATHI PART - II / HINDI

Ajanta Prakashan

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER -DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - II

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
१५	राष्ट्र उभारणीसाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची एक चळवळ **प्रा. डॉ. दीपक चौरपगार**	६२-६४
१६	वंदनीय राष्ट्रसंताच्या स्वप्नातील भारताची जडण घडण **डॉ. सुपर्णा मुरकुटे**	६५-६७
१७	राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **प्रा. डॉ. ममता इंगोले**	६८-७७
१८	राष्ट्रसंतांचे स्त्रि सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार **सह. प्रा. सौ. सी. एम. खंडारे**	७८-८०
१९	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे साहित्य एक विचार **प्रा. सचिन सुरेशराव बंडगर**	८१-८३
२०	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचा सांगितीक दृष्टीकोन **सहा. प्रा. सुशील अ. वावरकर**	८४-८६
२१	राष्ट्रसंताचे ग्राम सुधारणा विषयक विचार **डॉ. अनिता जानराव चव्हाण**	८७-८९
२२	वैचारिक मूल्यांची सामाजिक वाङमयीन चिकित्सा : एक शोध **डॉ. अनिलकुमार ब. दडमल**	९०-९३
२३	वंदनीय राष्ट्रसंतांच्या कार्यात संगीताची भूमिका **प्रा. सुधाकर बंडू मनवर**	९४-९६
२४	वंदनीय राष्ट्रसंताच्या स्वप्नातील भारताची जडणघडण **प्रा. डॉ. प्रमोद डी. वैद्य** **प्रा. डॉ. अर्चना ना. गवई**	९७-१०१
२५	राष्ट्रयंतसख्स वैज्ञानिक दृष्टिकोन **डॉ. सुनिता सुभाष बाभुळकर**	१०२-१०६
२६	राष्ट्रसंतांच्या भजनावली आणि कीर्तनातून संगीताद्वारे समाजप्रबोधनाचा सांस्कृतिक वारसा **प्रा. विजय राधाकृष्ण आळशी**	१०७-११०
२७	राष्ट्रसंताचे स्त्री विषयक विचार **डॉ. विजयसिंग किसनराव पवार**	१११-११२

VOLUME - VII, ISSUE - IV - OCTOBER - DECEMBER - 2018
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१७. राष्ट्रसंतांचे स्त्री सबलीकरण व महिलोन्नती विषयक विचार

प्रा. डॉ. ममता इंगोले
सहयोगी प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख मराठी डॉ. एच. एन. सिन्हा महाविद्यालय, लातूर.

महाराष्ट्र ही संताची भूमी. येथील सर्व संतांनी सर्वसामान्य जनतेला आत्मोध्दाराचा तसाच विकासाचा मार्ग दाखविला आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, या संतांच्या थोर परंपरेतील विदर्भाच्या कुशीत जन्मलेले अनमोल रत्न होय. त्यांचे मूळ व्यक्तिमत्व अध्यात्मिक, ईष्वरपरायण तर होतेच पण त्याला आधुनिकतेचे विषेष परिमाण लाभले होते ते कांतदर्षी संतक वी होते. सर्वधर्म संप्रदायाचा समन्वय साधण्यासाठी जीवनभर कार्यरत राहिले. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी समाजातील सर्वच वर्गाकरिता बोधामृत दिले आहे. त्यांच्या विविध ग्रंथामधून ते अनुभवण्यास मिळते यामध्ये महत्वाचा विचार ठरला तो दृष्टिपरिवर्तन पंचकाचा यामध्ये राष्ट्रसंतांनी महिलोन्नतीवर प्रकाष टाकला आहे. ग्रामगीतेतील 'महिलोन्नती' या विसाव्या अध्यायात व 'वैवाहिक जीवन' या एकविसाव्या अध्यायात स्त्री–जीवनविषयक विचार विषेषत्वाने व विस्तृतपणे विषद करण्यात आले आहेत. राष्ट्रसंत तुकडोजींनी पूर्वकालीन संत व विचारवंतांप्रमाणे स्त्री ही पुरुषांसारखाच समाज जीवनातील एक अत्यंत महत्वाचा घटक मानला आहे. तथापि आपल्या पूर्वकालीन विचारवंतापेक्षा स्त्रियांचे स्वतंत्र अस्तित्व आणि एक वेगळे व्यक्तित्व विषेष करुन साप्रत काळाला अनुसरुन विषद केले आहे. त्यांचा स्त्रीकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन विषाल व उदार असून कालोचित स्वरुपाचा आहे. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे समाजजीवनविषयीचे अवलोकन अतिषय सूक्ष्म होते. या अवलोकनातून त्यांना समाज जीवनाचे जे दर्शन घडले व स्त्री कार्यक्षमतेची जी प्रचिती आली त्यातून स्त्री पुरुषांपेक्षा कुठल्याही बाबतीत कमी नाही असा अनुभव आला. या अनुभवाचा अविष्कार त्यांनी ग्रामगीतेतील ओव्यांमधून वेळोवेळी व्यक्त केला आहे. एकोणिसाव्या अध्यायाच्या शेवटी राष्ट्रसंत पूज्य साने गुरुजींचे एक अवतरण देतात 'मुलं म्हणजे देवा घरची फुलं ती पवित्र आहेत नि ती पवित्रच राहिली पाहिजेत. त्यांना गरीब–श्रीमंतीच्या वादाची झळ,पंथ, पक्षांचा वारा, अनितीची जळमंट नाही लागू देता कामा! तरच इथं देवाचं राज्य येईल. देषाचा उज्ज्वल भविष्यकाळ त्यांच्या रुपानेच साकार होईल'. मुलांवर संस्कार करण्याची जबाबदारी आईची त्यामुळे ते आईला उपदेष करतात–

'निर्भय हो यह देष की माता मंगल कीर्ती कराने
सत्य, शील अरु निर्मल मनसे विरो को उपजाने'

स्त्रीने निर्भय असलं पाहिजे, तरच ती सक्षम पिढी घडवू शकेल यावर त्यांचा विष्वास होता. आपल्या ग्रामगीतेत त्यांनी 'महिलोन्नती हीच देषाची उन्नती' अषी संकल्पना मांडली आहे.

1) मातृगौरव

राष्ट्रसंतानी विसाव्या अध्यायाची सुरुवातच मायबाई मंजुळादेवीच्या प्रतिमेला–

'याच गुणे 'मातृदेवो भव', वेदाने आरंभीच केला गौरव.
नररत्नाची खाण अपूर्व, मातृजाति म्हणोनिया' (अ.20, ओ.08)

अषा अभिवादनाने केली आहे. राष्ट्रसंत गुरुहूनही आईला श्रेष्ठ मानतात. ते महिलेला सर्वोच्च दर्जा म्हणतात–

'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, तीच जगाते उध्दरी'
ऐसी वर्णिली मातेची थोरी, श्रेष्ठ गुरुहूनिही (अ.20, ओ.03)

कारण तीच गर्भावस्थेपासून बालकास सुसंस्कार देऊन त्याचा विकास घडवून आणू शकते. या गोष्टीची राष्ट्रसंतांना आहे. म्हणूनच ते सांगतात.–

'विद्यागुरुहूनि थोर, आदर्ष मातेचे उपकार,
गर्भापासोनि तिचे संस्कार, बालकांवरी (अ.20, ओ.02)

म्हणूनच गर्भवती स्त्रीला आनंदी ठेवण्याचा आग्रह राष्ट्रसंत धरतात. तिला योग्य भोजन, आनंद,निद्रा,समाधान लाभावे म्हणून सर्वच बाबींकडे लक्ष ठेवण्याची आग्रही सूचना ते करतात. या गोष्टींमुळे राष्ट्राचे धन असणारी उत्तम संतती निपजण्याला मदत होईल असे त्यांचे मत होते. मातेचा गौरव करण्याच्या बाबतीत त्यांनी एकही संधी सोडली नाही. यातच त्यांच्या मनामध्ये मातेकरिता किती गौरवाची भावना वसत होती ते स्पष्ट होते. राष्ट्रसंत आपल्या लिखाणात येथेच थांबत नाहीत तर पुढे जाऊन त्या संबंधीचे मत स्पष्ट करतात. 'जषी माता तसा पुत्र घडतो' असे त्यांचे ठाम मत आहे.

म्हणूनच ते म्हणतात–

'मातेच्या स्वभावे पुत्राची घडण,त्यास उज्ज्वल ठेवी तिचे वर्तन
स्त्रीच्या तेजावरीच पुरुषाचे मोठेपण,ऐसे आहे' (अ.20, ओ.04)

असे महत्व स्त्रियांना राष्ट्रसंत देतात.पुरुषांचे महत्व स्त्रियांमुळेच आहे असे या माध्यमातून राष्ट्रसंत सांगून जातात.

2) ग्रंथातील स्त्री–निषेधाचे कारण व मोलिक स्त्री–वैषिष्ये

स्त्री विकासाची वाटचाल पाहीली असता सर्वप्रथम भारतात मातृसत्ताक कुटूंब पध्दती होती. या काळात स्त्रीच्या हाती सर्व सत्ता एकवटलेल्या होत्या. शेतीचा शोधही 'निऋती' नावाच्या स्त्रीने लावला असे म्हटले जाते. त्यांनतर मात्र, तिच्या स्थानाला धक्का बसला. त्यानंतरच्या काळात मात्र, पुरुषसत्ता प्रस्थापित करण्यासाठी पुरुषांनी प्रथम कृषी क्षेत्र हाती घेतले व शारीरिक बळाच्या माध्यमातून प्रगती साधली व तिचे क्षेत्र घरापूरते संकुचित केले. धर्मग्रंथांच्या आधारे तिच्यावर नानाविध दुषणे लादली. भावविवषतेच्या तिच्या स्वभावधर्मामुळे तिला कमी लेखण्याची एकही संधी त्यांनी दवडली नाही हजारो वर्षापासून स्त्री–जातीला अबला, दुबर्ला, पषू,भोगवस्तू, शोभेची बाहुली, गुलाम तसेच परमार्थाच्या मार्गातील धोंड, नरकाचे व्दार, नकोषी, पायातील वहाण आदि शब्दांनी संबोधिले, तिची सतत उपेक्षाच केली. या लोकांना राष्ट्रसंतांनी मात्र रोखठोक उत्तर दिले आहे ते म्हणतात–

''कायदेवी देवता भिन्न केल्या, ऋषीपल्या नव्हत्या सांभाळिल्या?
काय महिलात साध्वी नाही झाल्या, पहा पुराणी मागच्या (अ.20, ओ.09)
'काय स्त्रियांनी नाही लिहिले वेद? काय नाही केला ब्रहयवाद?
नाना विद्याकला–भेद, यात प्रवीण कितीतरी' (अ.20, ओ.50)

'काय स्त्रियांनी युध्द नाही केले,पति,पुत्रा नाही प्रोत्साहन दिले?
काय स्त्रियांनी प्राण नाही अर्पिले ब्रिदासाठी (अ.20, ओ.51)

महाराजांच्या मते भारतीय स्त्रीने आपल्या जीवनात विविध प्रकारच्या भूमिका सांभाळल्या आहेत. प्रपंचातू परमार्थ साधत बुध्दी चातूर्याची चुणूक दाखवित, रणकौषल्य गाजवत पतीच्या जीवनाषी त्या समरस झाल्या आहेत फुलाहून नाजूक असणारी स्त्री ब्रिदासाठी प्रसंगी प्राणही देते. म्हणूनच महाराज म्हणतात. –

'का म्हणा अबला तिला, ती शक्तीषाली नाही का?
काय कमी देवे केले, तिज मानवाहुनी सांग ना (अ.20, ओ.)
अरे! तुझ्याहुनी ती उत्तम वागते, समाजी उत्तम भाषण देते
तुलाहि शाहणपण षिकवू जाणते,मग ती मागे कषाने? (अ.20, ओ.65)

स्त्री–पुरुष संसाररुपी रथाची दोन चाक परस्परांच्या सहकार्यानेच परस्परांचा जीवनपट सुकर करणारी. ती दोन चाक सारखी असली तर संसार रथ व्यवस्थित चालेल. म्हणून स्त्री आणि पुरुष या दोघांनाही समानतेचा संदेष देताना महाराज स्पष्टच म्हणतात.–

'म्हणोनि रथाची दोन्ही चाके, मजबूत करावी कातोनि सारखे तरीच संसारगाडी सुखे, सुखावेल ग्रामजीवनाची (अ.20, ओ.110)

राष्ट्रसंतांचे स्त्रीविषयक विचार किती कालोचित व पुरोगामी स्वरुपाचे होते याचा प्रयत्न यावरुन येतो. ते स्पष्टच सांगतात., समाजाने स्त्री–पुरुष समानतेची भूमिका स्वीकारली नाही तर समाजाची अधोगती ठरलेलीच आहे.

'येथेच समाजाचे चुकले, एकास उचलोनि दुस–यासी दाबले
याचे कटू फळ भोगणे आले, कितीतरी स्थानी (अ.20, ओ.79)

संसारात पुरुष जरी कुटूंबातील कर्ता–करविता असला तरी स्त्रीचे स्थान कुटूंबात श्रेष्ठच असते. कारण तिच्याच तंत्राने संसार चक सुरु असते. म्हणून राष्ट्रसंत म्हणतात–

'म्हणोनि विधीने सेवन उचित बोलिले,महिलेविन विष्व न चाले
काय होते पुरुषाने केले? अभद्र झाले घर सारे । (अ.20, ओ.97)

घराची चेतन शक्ती म्हणजे गृहिणी आपल्या सुख–दुःखाकडे दुर्लक्ष करुन अत्यंत प्रेमळपणे संसार सांभाळणा–या स्त्रीचे चित्र रेखाटताना राष्ट्रसंत म्हणतात–

खस्ता सोसूनि परिचर्या, प्रेमळपणे बारीक कार्या
करु जाणाती उत्तम भार्या, न कंटाळता काळजीने (अ.20, ओ.19)

अडीअडचणीने काळात स्त्री ही पतीलाच नव्हे तर संपूर्ण घरादाराला सांभाळून घेते हे हा समाजपूरुष विसरला. ती मात्र तिचे कर्तव्य विसरली नाही. म्हणनूच ती आपले कार्य मनोभावे करीत राहिली आहे.

यावर राष्ट्रसंत लिहीतात

'जेंव्हा पुरुष होय चिंतातूर, तेंव्हा घरची लक्ष्मी सांगे विचार
हे मी पाहिले घरी अपार, प्रसंग येता जाण्याचे (अ 20, ओ. 30)

आपला पती अडचणीत असतांना त्याला योग्य सल्ला देणारी घरातील गृहिणीच असते.

उत्तम महिला हेचि करी, आपुले घर ब्रीदासह सावरी
मूलबाळ आदर्श करी, वरी प्रेमळपण सर्वांशी (अ.20 ओ. 05)

अशा वागणाऱ्या स्त्रीचा आपण अजूनही योग्य मान सन्मान करू शकलो नाही. स्त्रियांना सतत डावलल्यामुळे आज त्यांच्यात विद्रोह प्रगट होत असेल तर ते साहजिकच आहे. आपण त्यांच्या नजरेमधून विचार करणे क्रमप्राप्त ठरेल.

3) स्त्रियांच्या अनावस्थेत राष्ट्राची दुर्गती व स्त्री सामर्थ्य

कोणत्याही राष्ट्राचा विकास हा स्त्रियांच्या नैतिक व आत्मिक सामर्थ्यावरच अवलंबून असल्याचे दिसून येते. स्त्री ही जेवढी सक्षम व सशक्त असेल तेवढीच विकासास कारणीभूत ठरू शकते. राष्ट्रमाता जिजाऊ, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, रजिया सुलताना, मदर तेरेसा यासारख्या मातांनी भारताची सक्षम जडणघडण करण्यात आपले आयुष्य वेचल्याचे सर्वश्रुत आहे. पण तरीही आजच्या युगामध्ये आम्ही स्त्रियांचे वर्चस्व मान्य न करता त्यांना दुत्कारण्याचे कार्य सतत करीत आलो आहोत. मात्र याचा परिणाम म्हणजे उद्या हे जग सक्षम न निपजता दुर्बल व अपंग निपजले तर आश्चर्य वाटायला नको. राष्ट्रसंत म्हणतात –

'हीन–दुबळे केले स्त्री–समाजा, तैसीच पुढे वाढली प्रजा
म्हणती स्त्रीजात तेवढी पशूच समजा, पाशवी झाले जग सारे (अ.20, ओ.44)
'कोणी भोग वस्तु समजोनि भली, सजवोनि ठेवीलि नुसती बाहुली
त्याने घरोघरी शिरला कली, अबला बनली मायभूमि' (अ. 20, ओ. 45)

आज सर्वत्र स्त्रियांवर अन्याय होतांना दिसतो. हा अन्याय त्या किती काळ सहन करणार आहेत ? पण स्त्रीचे हे जे रूप आपण बघतो ते वरवरचे आहे. जर ती खऱ्या अर्थाने विरोध करायला लागली तर ती रणचंडिका बनल्याशिवाय राहणार नाही. यावर राष्ट्रसंत भाष्य करतात –

'स्त्रियेसारखी मोहिनी नाही, स्त्रियेसारखी वैरागिणी नाही
स्त्रियेसारखी मुलायम नाही, आणि कठोर रणचंडिका (अ.20 ओ. 53)

स्त्रियांच्या आंतरिक गुणांनाही राष्ट्रसंतांनी खूप महत्व दिले आहे, ते म्हणतात–

'महिलांच्या आंतरिक गुणांचा विकास, करील ऐसे शिक्षण खास
जरि दिले जाईल त्यास, तरीच भावी जग पालटे' (अ.20, ओ.84)

स्त्रियांवर संस्कार करून तिच्यातील आंतरिक गुणांचा विकास करावा, तिला शिकवावे, शिक्षण दयावे ते सुचवितात, शिक्षणाने स्त्रिया व मुली धीट होतात यावर त्यांचा विश्वास आहे.

4) समाजाचा महिलांवर अन्याय

सामर्थ्यशाली असणाऱ्या महिलांना आजही पडदा पध्दती, परावलंबन यांना सामोरं जावं लागत आहे. समाजात महिलांवर होणाऱ्या अन्यायामध्ये वाढ झाल्याचे निश्चित दिसून येते. आधीच तिचे कार्यक्षेत्र चूल आणि मूल समजले जाते. अशात तिचे लग्न झाल्यानंतर तर तिच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची गणतीच करता येत नाही. येथे राष्ट्रसंत म्हणतात –

'काही लग्न होता गुंतविती घरी, नसे बोलण्याचीहि उजागिरी
'चूल आणि मूल' हीच चाकरी, सांगति तिज (अ. 20, ओ. 62)

स्त्रियांना चूल आणि मूल यात गुंतवून ठेवल्यामुळे तिचा विकास खुंटत चालला आहे. आजची स्त्री पुढारली आहे असे जरी आपण म्हणत असलो तरी तिची स्थिती बरेच काही बोलून जाते. आजच्या युगामध्ये स्त्रियांना जी वैचारिक व बौध्दिक परिपूर्ण मदत दयायला पाहिजे ती तिला मिळते का ? हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे.

'काही घरातचि कोंडून ठेविति, बिचारीला जगचि नसे जन्मजाती
जरा दिसली सुर्याप्रति, मारूनि करिती सरळ तिला
(अ.20 ओ.63)

'मुलीने सदा लपोनि राहावे, मुलाने गावी रागरंग पहावे
ऐसे हे दृष्ट रिवाज ठेवावे, न वाटती आम्हा
(अ. 20, ओ. 64)

शारीरीक दृष्टया पुरूष हा स्त्रीपेक्षा बलवान असल्यामुळे स्त्रीवर वर्चस्व प्रस्थापित करणे त्याला सहज शक्य आहे. पुरूषाने आपल्या वैयक्तीक सुखाचा विचार करून सामाजिक नियम तयार केले. काही जन लग्न झाल्याबरोबर स्त्रीला घरात गुंतवून ठेवणे, कोंडून ठेवणे, जन्मापासून जगाला दिसू न देणे, जरा घराबाहेर निघाली तर तिला मारणे, स्त्रीला खावे काय ? नेसावे काय ?, वागावे, बोलावे कसे ? इत्यादी बाबींवर पुरूषी नियंत्रण होते. मुलींनी नेहमी घरात लपून राहावे व मुलांनी गावात रागरंग पाहावेत असे रितीरिवाज बरोबर नाहीत असे राष्ट्रसंत म्हणतात.

स्त्रियांवरील अन्यायामुळे जगदेखील अन्यायी बनले आहे. ज्या स्त्रीने आपल्या देहात रक्तमासांचा अंष देऊन उदरात ज्या पुरूषाला जन्माला घातले त्यानेच स्त्री देहाची विटंबना केली यावर स्त्रीची कषा प्रकारे हेळसांड झाली ती गझलमधील शब्दांद्वारे स्पष्ट होते.

औरतने जनम दिया मर्दोको
मर्दोने उसे बाजार दिया
जब जी चाहा मसला कुचला
जब जी चाहा धुत्कार दिया

देवाने तिच्या देही मातृत्वाचा अनमोल ठेवा दिला आहे. पण समाजाने तो काडीमोल केला. एक भोगवस्तू म्हणून तिच्या देहाचा बाजार मांडला. परंतू कालांतराने स्त्री जातीचे भाग्य उदयास आले.

5) प्रचलित दिवाह पध्दती दिषयीचे मत

'विवाह' महिलांच्या जीवनातील अत्यंत भावनिक व मंगलमय क्षण. परंतू आज या पवित्र धर्म बंधनाला समाजाने अपवित्र करून ठेवले आहे. राष्ट्रसंत या संस्काराकडे अत्यंत विचारपूर्वक बघतांना दिसून येतात. आजच्या समाजामध्ये विवाह संस्कारात जो अनावश्यक खर्च व वेळेचा अपव्यय केला जातो त्याच्या विरोधात ते होते. ते म्हणायचे की ग्रहगोलाची गणिते व शकुन–अपशकुनासह तिथी वगैरे बघण्याची आवश्यकता नाही, तर प्रसन्न हवा, पाणी व ऋतू व सज्जनांची उपस्थिती हाच सुमुहूर्त असतो.

आज विवाहामध्ये हुंडा प्रथेमुळे कित्येकांचे विवाह मोडले. प्रसंगी मुलींचे बळीही गेले, पण तरीही [illegible] नाही. राष्ट्रसंत म्हणतात की, विवाह हा एक सामाजिक संस्कार आहे. हा संस्कार प्रत्येकाने [illegible]रला तर सामाजिक जीवन परिपूर्ण झाल्याशिवाय राहणार नाही. समाजाने हुंडा घेणाऱ्यांचा विरोध [illegible]जे. म्हणून ते लिहितात –

'ज्याने मुला–मुलींचे पैसे घेतले, त्यासी समाजाने पाहिजे निषेधिले
तरीच हे दुराग्रह मोडले, जाती आता' (अ.21, ओ. 53)

आज समाजाची दुरवस्था ही केवळ जातीपातीमुळे झाली आहे. जातीचा विचार करणे अत्यंत गैर [illegible]स्थान जर माघारला असेल तर तो या विघातक रूढींमध्ये अडकला असल्यामुळे. म्हणूनच राष्ट्रसंत मिश्र विवा[illegible] [illegible]स्कार करतांना म्हणतात–

'गुण गुणाकडे धाव घेतो, आपण शास्त्रीपुराणेही ऐकतो
मिश्र विवाहाने बिघाड होतो, म्हणने व्यर्थ (अ.21, ओ.33)

याप्रकारे जो मिश्र विवाहास मान्यता देतो तो एक प्रकारे समाज विकासास मान्यता देतो असे म्हणाव[illegible] [illegible]रकत नाही. समाजाचा अभ्यास करतांना त्यांचे लक्षात आले की विवाहामध्ये पैसा वाया जातो आणि म्हणूनच [illegible] [illegible]चविण्याकरीता ते सामुहिक विवाह आयोजनावर भर देतात. हे विवाह समाजाच्या विकासास निश्चितच कार[illegible] [illegible]रतील हे त्यांचे मत आजच्या युगात मान्यता पावत आहे.

राष्ट्रसंत विधवा विवाहाविषयीची मते मोठया पोटतिडीकेने मांडतात –

'वेगळे नियम प्रतिष्ठेसंबंधी, विधवा होता विवाह–बंदी
निर्वाहाचीहि नाही संधि, ही भेदबुध्दी कशासाठी? (अ.20, ओ. 68)
काही स्त्रिया विधवा होती, केश काढूनि विद्रूप करिती
त्याने कैसी साधे संन्यासवृत्ति, मला नसे ठावे हे (अ.20 ओ. 69)

विधवा स्त्रीचा छळ नानाविध प्रकारांनी हा समाज करीत राहतो. तिला धार्मिक, सामाजिक कार्यामध्ये सहभागी होऊ दिले जात नाही. तिने काय खावे, काय ल्यावे यावरही बंधन घातले जाते. तिला जीवन नकोसे केले जाते. मात्र राष्ट्रसंत अशा विधवेला मानवतेने व मानाने वागविण्याचा सल्ला देतात. विधवांचा प्रश्न का निर्माण झाला याचा विचार करता त्यांच्या असे लक्षात आले की हा प्रश्न निर्माण झाला तो बालविवाह प्रथेमधून. आपल्या समाजात बालविवाहाची प्रथा अस्तित्वात आली आणि समाजाच्या विकासालाच खीळ बसली. लहान वयामध्ये मुलामुलींचे विवाह करून दिल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अडचणींचा अभ्यास राष्ट्रसंतांनी केला. म्हणूनच ते विधवा विवाहाचा पुरस्कार करीत असतांनाच बालविवाहाचा तेवढयात तीव्रतेने निषेध करतांना म्हणतात–

'ऐशा गोष्टीस मात्र जपावे, बाळपणीहि लग्न नसावे
समजूतदारीने करूनि दयावे, लग्न प्रसंग' (अ.21, ओ.38)

तसेच राष्ट्रसंत कुमारिका असणाऱ्या स्त्रियांच्या पाठीमागे समर्थपणे उभे राहतात. त्यांचे समर्थन करताना म्हणतात–

'जैसा पुरूष राहे ब्रम्हचारी, तैसी स्त्रीहि असू शकते कुमारी
अधिकाराची उणीव सारी, घालविली पाहिजे (अ.20, ओ. 75)

संततीनियमन स्त्रियांनीच करायला पाहिजे या विचाराला छेद देतांना राष्ट्रसंत म्हणतात –

स्त्रीजातीस संतति नियमन–बेडी, परि पुरूषास काही नाही बेरडी
हे म्हणणे नसे अविचारी खोडी, वाटते मज (अ.20, ओ. 76)
नियमन असावे ते सर्वांसि, अभ्यास दयावा तो दोघांसि
विशाल करावे विचार शक्तीसि, देशक्लेश समजावोनि (अ.20, ओ.77)

अशा रितीने ते सामाजिक कुप्रथांचा निषेध करून योग्य रीतीरिवाजांचा पुरस्कार करतात. राष्ट्रसंतांनी याबाबत जी उपाययोजना समाजाला दिली आहे त्याचा विचार या ठिकाणी केला आहे.

6) स्त्रीशिक्षणाची यथार्थ दृष्टी : राष्ट्रसंतांचे विचार अत्यंत पुरोगामी आहेत. ते म्हणतात

'समाजि जो पुरूषासि आदर, तैसाचि महिलांशी असावा व्यवहार
किंबहुना अधिक त्यांचा विचार, झाला पाहिजे समाजी (अ.20, ओ.78)

मात्र समाज हे विसरला. त्याने पुरुष जातीला उत्थान देवून स्त्री जातीला गुलामीकडे लोटले. त्याची फळे आजही आपण भोगत आहोत. स्त्रियांना शिक्षण दिल्यास या देशाचा स्वर्ग होण्यास वेळ लागणार नाही असे राष्ट्रसंत म्हणतात –

'शहाण्यांनी हे विसरू नये, गावी सर्वांची करावी सोय
जेणे पुरूषांचे तैसेचि स्त्रियांचे होय, उत्थान आता (अ.20, ओ.82)
तरीच ग्राम शोभू लागे, पुरूष–नारी दोन्ही विभागे
जेणे स्वर्गचि उतरेल कार्ययोगे, विकासाच्या (अ.20, ओ. 83)

महिलांना उच्चतम शिक्षण दयावे, त्यांच्यातील आंतरिक गुणांचा विकास करावा, त्यांना टापटीप, गाणे, बोलणे अनुरूप वागणे शिकवावे असेही ते म्हणतात. शिक्षणात देखील स्त्री पुरुष समानता सूत्र पाळले जात नाही याबद्दल खंत व्यक्त करतांना ते म्हणतात.

'मी पाहिले मुले फार शिकती, यंत्रविद कारागिर होती
परी मुलींसाठी योजना अति, मंद आहे शिक्षणाची (अ.20, ओ.89)
ऐसे समाजी न व्हावे मुलांपरीच, मुलींना शिकवावे
त्यांचे स्थानमान नेहमी असावे, सहकारितेचे (अं. 20, ओ. 90)

मुलांना ज्याप्रमाणे शिक्षण दिले जाते त्याप्रमाणेच मुलींनाही योग्य शिक्षण दयावे, त्यांची हेळसांड करू नये असेही सुचवितात. समाजामध्ये स्त्रिया व पुरुषांमध्ये दुरावा निर्माण होण्याचे महत्वाचे कारण जर कोणते असेल तर ते आहे शिक्षणाचा अभाव. या शिक्षणाच्या अभावामुळे आज स्त्री पुरूषातील वैचारिक दरी वाढत आहे. समाजाने सहशिक्षण या गोष्टीचाही आज गंभीरतेने विचार केला पाहिजे. ते म्हणतात –

'म्हणोनि सहशिक्षणही नाही वाउगे, जरि नैतिक भाव राहती जागे
शिक्षणी जागृत ठेवणे सर्वांगे, काम नेत्या वडिलांचे' (अ.20, ओ.99)

या सहशिक्षणाने परस्परातील आकर्षण कमी होऊन अनाचार दूर होण्यास मदत होईल असे त्यांचे मत हो या गोष्टीमुळे समाजात एक मुक्त वैचारिक वातावरण निर्माण होऊ शकते व असा समाज सामाजिकदृष्ट्या निकोप सुदृढ होवु शकतो हे त्यांचे स्पष्ट व प्रामाणिक मत होते. ग्रामगीतेतून जीवनशिक्षणा विषयी विचार व्यक्त करतांना राष्ट्रसंत मुलींच्या शिक्षणासोबतच ती स्वयंपाकातही सुजाण असावी अशी अपेक्षा व्यक्त करतात.

'गावी भोजनाची असती प्रसंग, स्वयंपाक करता यावा यथासांग
हेहि कला शिकवावी सप्रयोग, मुला–मुलींसि' (अ.19, ओ. 15)
'असले शिक्षण वाटते साधारण परि याचे जीवनात अग्रस्थान
नाहीतरि जगावे जनावरासमान, होईल स्वयंपाक न येता' (अ.19, ओ. 15)

स्त्रिया मुळात हुशार असतात. त्यांना शिक्षणाच्याद्वारे आपल्या पुढे निघून जातील अशी भीती येथील अहं जोपासणाऱ्या पुरूषास वाटायला लागली. परिणामी स्त्रियांची शिक्षणाची द्वारे बंद झाली.

मात्र सुमारे 1850 नंतर परत एकदा सर्व विचारसरणी बदलायला सुरूवात झाली. भारतात परत एकदा स्त्री शिक्षणाचे वारे वाहायला लागले. मुक्त व आनंददायी शिक्षण या समाजामध्ये निर्माण करण्याची भूमिका हा समाज परत एकदा घेऊ लागला. मात्र समाजामध्ये स्त्री शिक्षीका नव्हत्या. समाजाची गरज लक्षात घेऊन महात्मा ज्योतिबा फुले यांनी आपल्या पत्नी सावित्रीबाईंना स्त्री शिक्षणाचे धडे देवून आद्य शिक्षिका बनविले. त्या मुलींना शिकवू लागल्या. या पार्श्वभूमीवरच मुलांसोबत मुलींनाही शिक्षणाची संधी मिळलीच पाहिजे असा राष्ट्रसंतांचा आग्रह होता. मुलामुलींमध्ये शिक्षणाच्या बाबतीत जे भेदाभेद होते ते त्यांना पूर्णतः अमान्य होते.

'मुलास विविध उच्च ज्ञान द्यावे, तैसेचि मुलींनाही शिकवावे
हेळसांड करू नये हे जाणावे, समाजाने' (अ.20, ओ. 99)

ही त्यांची विचारसरणी होती. जी आपणास राष्ट्रसंतांनी लिहिलेल्या विविध ग्रंथामधून पाहावयास मिळते.

आजच्या काळात स्त्रियांना पुरुषांबरोबरीचे स्थान मिळत आहे. त्याचबरोबर सहशिक्षण व बरोबरीने पुढे जाण्याच्या संधीसुध्दा मिळत आहेत. मात्र राष्ट्रसंतांनी ज्या काळी व ज्या परिसरात सदर विचार मांडले त्या काळात स्त्रियांना मानाचा व बरोबरीचा दर्जा नव्हता. म्हणूनच राष्ट्रसंतांनी मांडलेले स्त्री शिक्षणाचे विचार महत्वपूर्ण व आदर्श ठरतात. ते आपल्याला नवचैतन्य व नवप्रेरणा देतात आणि म्हणूनच राष्ट्रसंतांचे विचार कालातीत ठरतात.

७) महिला संघटन

स्त्री ही अबला आहे असा समज झालेला आहे. त्यामुळे तिच्यावरील अन्याय, अत्याचारात वाढ झाली आहे. या परिस्थितीत तोंड देण्यासाठी स्त्रियांचे एक संघटन असणे गरजेचे आहे असे राष्ट्रसंतांन वाटते. कारण आपल्या विरूध्द होणाऱ्या अन्यायांचा प्रतिकार ही एकटी करू शकणार नाही असा त्यांचा निश्चितच विचार होता आणि म्हणून ते म्हणतात.–

'जैसे मुलांची संघटित सेना, तैसी स्त्रियांची असावी संघटना
अपुल्या सुखदुःखाच्या भावना, प्रकटवाव्या सभा–संमेलनी' (अ.20 ओ.102)
'पुरूषांचे जैसे स्फूर्तिस्थान, तैसेचि महिलांचे असावे उन्नतीभुवन
त्यास सभा, प्रार्थना, कथाकीर्तन उपक्रम पूर्ण महिलांचे' (अ.20, ओ.103)

'दूर सारोनी जातीय आदि भाव जमवोनि महिलासमुदाय सर्व
तिळगूळ, हळदीकुंकू, शारदोत्सव, सहभोजनादि करावे' (अ.20, ओ.104)

यावरून राष्ट्रसंतांना स्त्रियांच्या संघटना अपेक्षित आहेत. त्यांना त्यांच्या भावना, सुख–दुःखे, अडीअडचणी प्रगट करण्याकरीता एकत्र यावयास हवे. महिलांनी सभा, संमेलने घेऊन महिलोन्नतीचे मार्ग शोधावयास हवे असे राष्ट्रसंतांचे मत आहे ते आजच्या युगाला निश्चितच बोधप्रद आहे असे म्हणता येईल. अशा प्रकारे एकत्र येण्याने स्त्रियांच्या आंतरिक गुणांचा विकास होईल, आत्मभान निर्माण होऊन वेळप्रसंगी प्राणपणाने प्रतिकाराची जाणीव निर्माण होईल, एकत्वाचे भान येईल व त्यातून अन्याय, अत्याचाराला थोडा तरी आळा बसेल ही राष्ट्रसंतांची दूरदृष्टी आजच्या काळातही यथार्थ आहे. कारण –

'निरीक्षोणि जी जी घरे पाहिली, तेथे सरसता अनुभवा आली
चातुर्य–लक्षणे अधिक दिसली, महिलांमाजी' (अ.20, ओ.31)

असा दृढ विश्वास त्यांना होता.

८) समारोप

आजच्या काळात कर्तृत्ववान आणि सामर्थ्यवान अशा स्त्रीचे दर्शन घडत असले तरी स्त्री–स्वातंत्र्याच्या नावाखाली स्वैरपणाने वागून स्त्रित्वाला कोठेही गालबोट न लागू देता स्वातंत्र्याचा संयमाने उपयोग करून, तिच्या आंतरिक गुणांचा विकास करून, तिच्यातील सामर्थ्याचा, तिला स्वतःला, समाजजीवनाला, राष्ट्रजीवनाला, तसेच विश्वोन्नतीसाठी उपयोग व्हावा ही काळाची गरज आहे असे स्त्रियांच्या उन्नतीविषयक विचार राष्ट्रसंतांनी मांडले आहेत. त्यांचे विचार अत्यंत स्पष्ट व प्रेरणादायी होते ते आपणास निश्चितपणे लक्षात येते. राष्ट्रसंत हे फक्त भाषण करणारे किंवा भजन–कीर्तन करणारे संत नव्हते तर समाज मनाचा अभ्यास करणारे संत साहित्यीक होते. जनसामान्यांच्या भावभावनांना हात घालण्याची क्षमता त्यांच्याजवळ होती. म्हणूनच ते सर्वसामान्य जनतेस शब्दांच्या शक्तीने जागृत करीत असत.पेटून उठण्याची जिद्द व क्षमता निर्माण करीत असत.

राष्ट्रसंतांनी समाजाच्या व समाजातील चुकांवर नेहमीच मार्मिक भाष्य केलेले आहे. आजच्या युगातील स्त्रियांवर होणारे अन्याय, स्त्रियांची होणारी मानसिक व शारिरीक ससेहोलपट त्यांनी आपल्या या भारत भ्रमणात अभ्यासली. परराष्ट्रातील स्त्रियांचा होणारा मानसन्मान समाजासमोर ठेवले. हे मत एवढे सुंदर व सुनिश्चित होते की समाजाने अगदी सहजतेने ते स्वीकारले. यामध्ये त्यांच्या विचारांचे माहात्म्य आपल्या लक्षात येते. अध्यात्म आणि विज्ञान या दोन्हींच्या समन्वयातून निर्माण होणारी सुशिक्षित, सुसंस्कृत, समंजस, निर्भय, धाडसी, निरहंकारी, मायाळू, प्रेमळ, शांतताप्रिय, दयाळू अशी सर्वांगिण विकसीत स्त्री ही राष्ट्रसंतांना अपेक्षित असणारी आदर्श स्त्री होय. अशी आदर्श स्त्री समाज विकासास निष्चितच हातभार लावु शकते व सक्षम पिढी घडवुन शकतेक. हा राष्ट्रसंतांच्या स्त्री सबलीकरण तथा महिलोन्नती विषयक विचाराला पुढे नेने हेच राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना अभिवादन ठरेल.

संदर्भ ग्रंथ

1. ग्रामगीता – स्व.सुदामजी सावरकर
2. डॉ. कामत अशोक – राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित ग्रामगीता, सुबोध निरुपन
3. कडवे रघुनाथ – श्री. गुरुदेव मासिक

4. जरारे व्ही.एन. – सामाजिक संषोधन प्रणाली
5. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज– ग्रामगीता, संपदान, स्व.सुदामजी सावरकर, महाराष्ट्र पाठयपुस्तक मं पुणे.
6. मोहोड बाबा – राष्ट्रसंत प्रवचने
7. मोहोड बाबा – राष्ट्रसंतांची प्रत्रे
8. रामटेके केषवदास – राष्ट्रसंत अमृतवाणी
9. शेंद्रे नमिता, – राष्ट्रसंत स्त्रिदर्षन,
10. सावरकर सुभाष – राष्ट्रसंत आणि ग्रामगिता
11. सावरकर सुभाष – ग्रामगिता रहस्य खंड –2